

CERÀMICA IBÈRICA DE POLLÈNTIA (ALCÚDIA, MALLORCA)

Ibèric, ceràmica pintada, ceràmica emporitana, Mallorca, intercanvi.

Maria Josep Conde i Berdós*

En las excavaciones de la ciudad romana de Pollèntia se han presentado frecuentes hallazgos de cerámica ibérica. El presente estudio trata de la cerámica ibérica descubierta durante la excavación parcial de una área contigua a la muralla occidental, en la finca de Sa Portella. El estudio de los datos nos ha permitido distinguir entre las producciones pintadas y la denominada cerámica "emporitana". Los materiales proceden de distintas zonas de la Península Ibérica con una cronología de las primeras fases de Pollèntia (a finales del s. II aC/mediados del s. I dC). Ibérico, cerámica pintada, cerámica "emporitana", Mallorca, intercambio.

The excavations at the Roman town of Pollèntia have been offering frequent finds of Iberian pottery. The present work discusses the Iberian ware appeared during the partial excavation of an area adjacent to the western town walls, at Sa Portella property. The study of the data has allowed to distinguish between painted productions and the so-called "emporitana" pottery. The materials come from different zones of the Iberian peninsula and date to the initial phases of Pollèntia (later second century B.C./middle first century A.D.) Iberian, painted pottery, "emporitana" pottery, Majorca, exchange.

De fréquentes trouvailles de poterie ibérique ont été faites lors des fouilles de la ville romaine de Pollèntia. La présente étude traite de la céramique ibérique apparue au cours des fouilles partielles d'un espace adjacent aux murailles ouest de la ville, à la propriété Sa Portella. L'étude de ces éléments a permis de distinguer entre les productions peintes et la poterie appelée "emporitana". Les matériels proviennent de différentes zones de la péninsule ibérique et date des phases initiales de Pollèntia (fin de la seconde moitié du IIe siècle av. J.C. et moitié du Ier siècle après J.C.). Ibérique, poterie peinte, poterie "emporitana", Majorque, échange.

L'any 1949 el Museu Arqueològic de Barcelona va efectuar un sondeig a la ciutat romana de Pollèntia, als terrenys que corresponen a la finca Sa Portella. La intervenció es va efectuar en un tram de la muralla oest de la ciutat, posat al descobert amb motiu de les obres realitzades entre 1936 i 1938 per al projecte de traçat d'una via de ferrocarril destinada a enllaçar La Pobra amb el port d'Alcúdia.

Segons se'ns diu en el volum I de la *Historia de Alcúdia* (Tarradell/Arribas/Rosselló 1978, 281), l'excavació va consistir en l'obertura d'una rasa paral·lela i immediata per l'exterior a la muralla en una longitud aproximada d'uns 50 metres, que va proporcionar una gran quantitat de materials. La manca de control científic d'aquests treballs va fer, però, que no quedés reflectida enlloc l'estratigrafia de la rasa, i que, en conseqüència, es perdés

la possibilitat de datar la muralla a la zona esmentada. La revisió dels materials apareguts en aquest sondeig ens ha permès reunir un interessant lot de ceràmica ibèrica amb característiques molt concretes i que abasta un àmbit cronològic força extens. S'han estudiat 134 fragments, que corresponen als dos tipus de terrisses de fabricació més corrent en el món ibèric: produccions pintades i produccions dites emporitanes, essent-hi aquestes darreres representades gairebé exclusivament per la seva modalitat grisa.

LA CERÀMICA PINTADA

La ceràmica pintada constitueix la més característica entre les diferents produccions de ceràmica ibèrica, fins

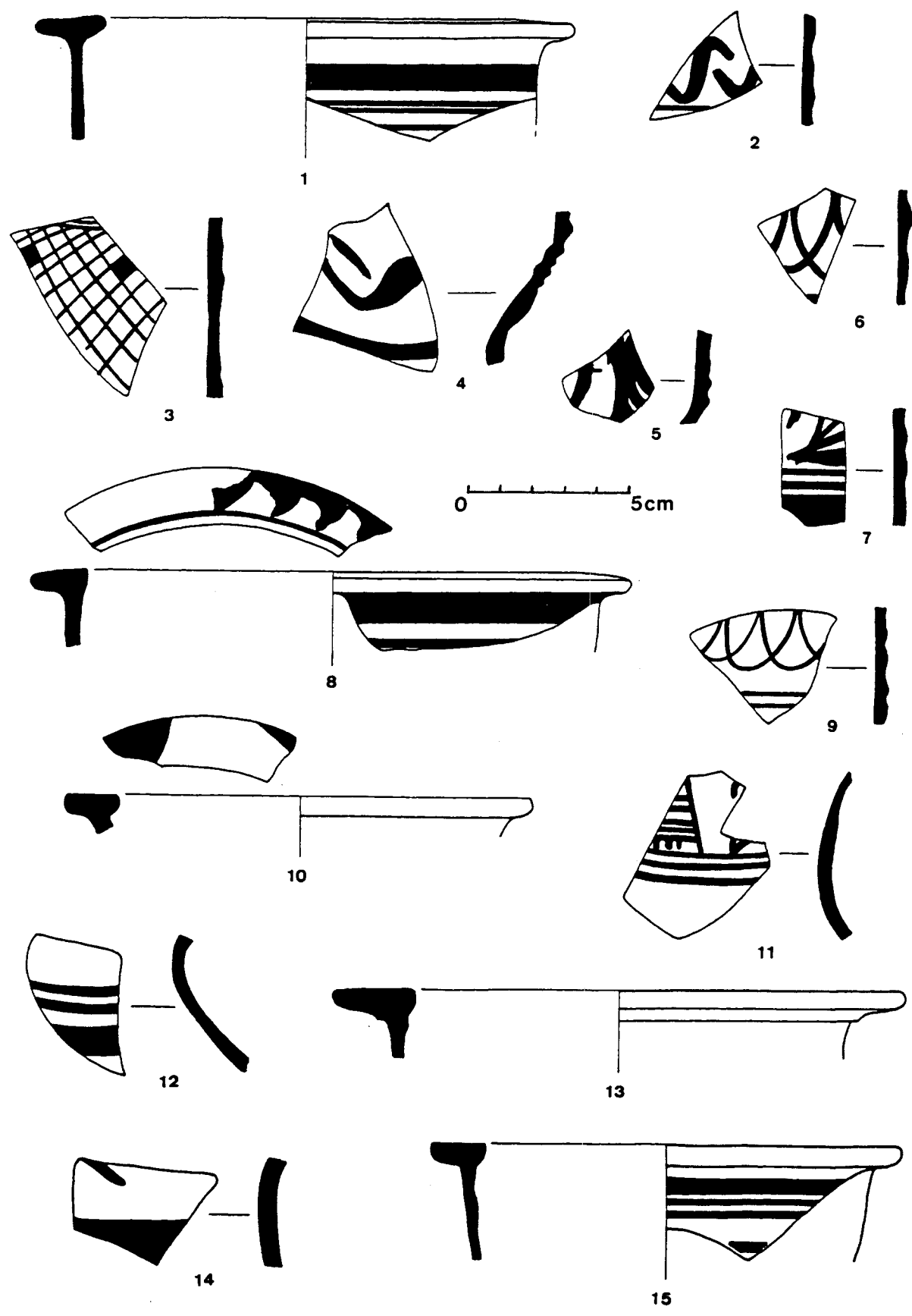

Figura 1. Ceràmica ibèrica pintada.

al punt que durant molt de temps qualsevol referència a les indústries terrissaires d'aquesta cultura es va identificar només amb aquesta espècie.

Tot i els nombrosos estudis que s'hi han dedicat ja des de principi de segle, la problemàtica de la ceràmica ibèrica pintada està molt lluny, a hores d'ara, d'haver assolit un grau satisfactori de coneixement. De totes maneres, en les darreres dècades han aparegut una colla de treballs, alguns dels quals seran citats en diferents punts d'aquest comentari, encaminats a sistematitzar-la i a obtenir-ne tota la informació possible en referència a les diferents formes i estils, als centres de fabricació i al període d'activitat i àrea de difusió d'aquests centres. Pel que fa al material aparegut a les Balears, disposem, a més, d'un estudi realitzat recentment per nosaltres en col.laboració amb J. de Nicolás (de Nicolás/Conde 1993), que ens permetrà inserir el material de Pollèntia en el context general de les troballes de les Illes. En aquest sentit, l'anàlisi del conjunt de ceràmica pintada que presentem ens serveix, igualment, per recolzar les principals conclusions obtingudes en aquell treball i també per afegir-hi alguna novetat.

LES PASTES

Considerades en termes generals, presenten les característiques corrents en la producció ibèrica pintada, és a dir, argiles ben depurades, fabricació a torn i cuita oxidant. Dins d'aquestes característiques hi trobem, no obstant, força variants que en algunes ocasions, no sempre, es poden relacionar amb les àrees de fabricació i la cronologia de les peces.

En el conjunt de Pollèntia, i pel que fa a les àrees de producció, les pastes es poden diferenciar clarament en dos grups: les procedents de l'àrea catalana i les de l'àrea del SE, zona de Múrcia i Alacant.

Entre les del primer grup hi són presents, principalment, les terrisses típiques del NE, ben peculiars i fàcilment identificables¹. Es tracta de pastes molt ben depurades, amb desgredant molt petit de mica i sovint també de quars, compactes i duríssimes, de tall vidriós i so metàl·lic, en les quals predominen els colors taronja i beix-amarronat, tant per a les terrisses com per a les engalbes (Conde 1992, 118). Entre els fragments d'aquest grup en podem distingir alguns amb parets gruixudes i pesants, característiques dels vasos de ple segle II aC (Fig. 1. 13; Fig. 3. 1-5; Fig. 4. 4 i 13), i altres amb argila molt lleugera i, en ocasions, de parets molt primes, trets propis de la producció de final del s. II i primera meitat del s. I aC (Fig. 2. 3 i 4; Fig. 3. 6-8) (Conde 1992, 118 i 120).

Les corresponents al segon grup presenten un aspecte molt diferent. Són també molt depurades i fines, amb desgredants semblants i presència freqüent de punts negres, però tenen, en general, el tacte molt farinós i el color taronja o beix molt clars, sovint gairebé blanquinós, igual que les engalbes (Fig. 1. 2, 3, 6, 7, 9, 10, 12, 14 i 15; Fig. 2. 1, 2 i 6; Fig. 3.12; Fig. 4. 2, 3, 5 i 12) (Conde 1992, 132). Entre aquestes pastes típiques de la ceràmica ibèrica del SE hi podem diferenciar alguns fragments que presenten terrisses més dures i compactes que la resta, i que corresponen a produccions d'època imperial que segueixen la tradició ibèrica (Fig. 1. 4 i 5; Fig. 3. 9; Fig. 4. 6, 8-11).

LES FORMES

Presenten un repertori molt poc variat, amb els tipus característics d'època tardana. La forma més abundant és el *kalathos*, i hi tenim també gerres, tenalles i una tapadora. Es tracta de tipus ja localitzats amb anterioritat a les Balears i, per tant, en comentar-los farem referència a la taula de formes inclosa en el treball esmentat (de Nicolás/Conde 1993, 20-29).

Kalathoi

Com succeeix sempre amb les troballes extrapeninsulars de ceràmica ibèrica, en el material que presentem hi predomina el *kalathos*, forma que té els seus inicis a la segona meitat del s. III aC i que a partir de les primeres dècades del s. II aC es converteix en la peça típica de la ceràmica indígena baix-republicana. Correspon a les formes 1-7 de les Balears i el tenim aquí documentat per 10 vores (Fig. 1. 1, 8, 10, 13 i 15; Fig. 2. 4-6; Fig. 3.1; Fig. 4. 3 i 13), dos inicis de fons (Fig. 2. 2; Fig. 4. 12) i una bona colla de fragments de paret recta (Fig. 1. 2, 3, 6, 7 i 9; Fig. 2. 3; Fig. 3. 2-8, 10 i 11; Fig. 4. 2 i 5).

Alguns d'aquests fragments es poden relacionar amb produccions de procedència i cronologia molt concreta. Així, les vores de la figura 1, núm. 13 i figura 3, núm. 1, presenten els trets típics de les formes 1-2 de les Balears, produïdes a l'àmbit català entre el segon i el tercer quart del s. II aC, i l'exemplar de la figura 2, núm. 4 és representatiu de les darreres produccions de *kalathoi* de l'àrea gironina (forma 3), entre els darrers anys del s. II i la primera meitat del s. I aC. Es tracta, en els dos casos, de *kalathoi* amb una àmplia difusió extrapeninsular (Conde 1991) que apareixen amb abundància a les Balears, sobretot a l'illa de Menorca, i que ja s'havien trobat amb anterioritat a Pollèntia (Arribas/Tarradell/Woods 1973, fig. 41,V, núm. 7 i fig. 72, II, núm. 15;

1.- L'homogeneïtat que presenten, ja a primera vista, les pastes del NE català ha estat comprovada mitjançant anàlisis químic-quantitatius. Vegeu Conde 1991, 166-167.

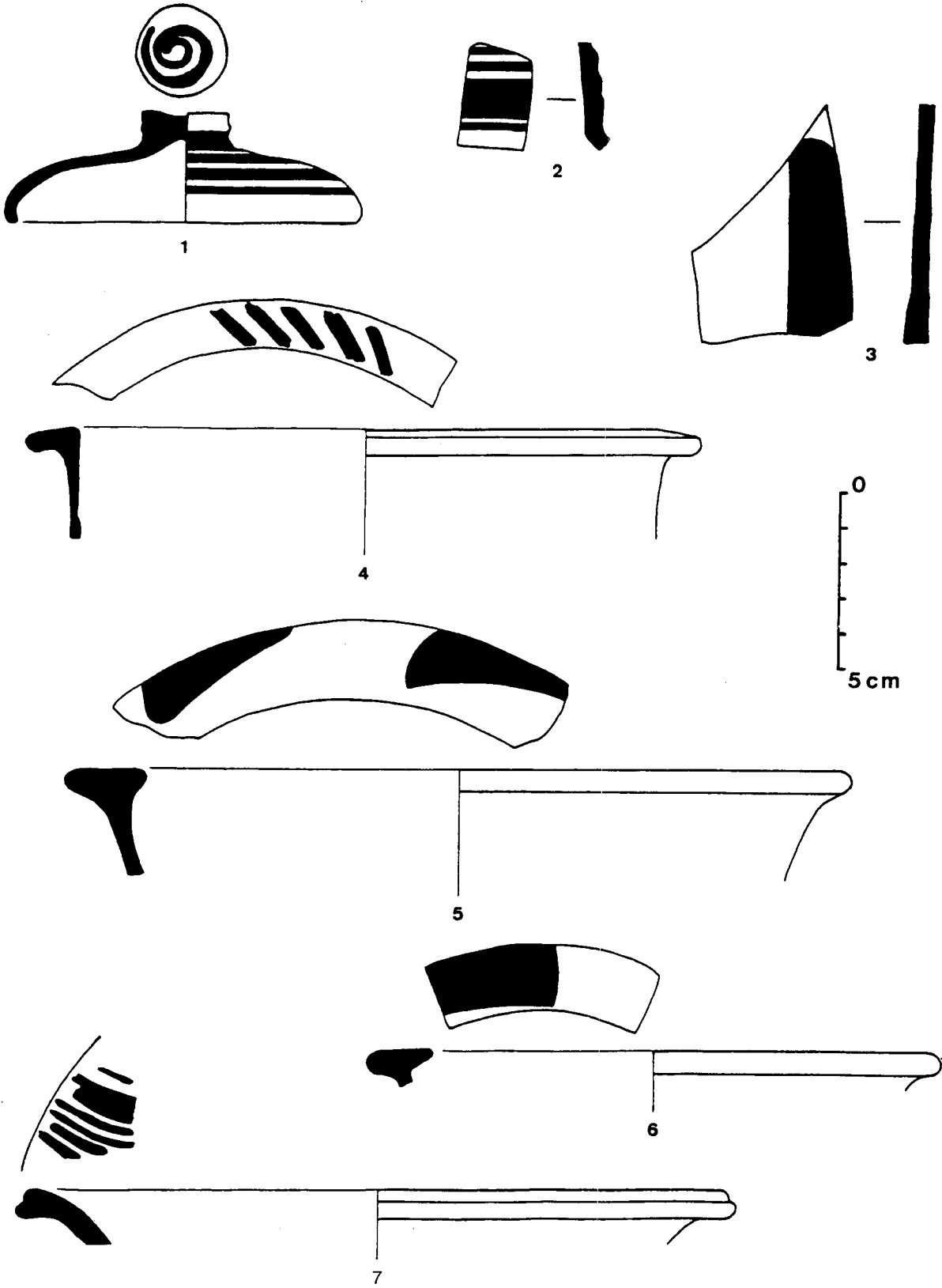

Figura 2. Ceràmica ibèrica pintada.

1978, fig. 88, núm. 12). Es poden relacionar també amb aquests *kalathoi* uns quants fragments de paret que presenten les pastes i decoracions característiques d'aquestes formes (Fig. 3. 2-5 per les formes 1-2 i 3. 6-8 per la forma 3).

A l'exemplar de la figura 1, núm. 1, hi trobem un perfil molt freqüent a l'àrea ilergeta, que també apareix abundantment al sud del Llenguadoc i, en general, al Mediterrani. És un tipus molt ben documentat a les Balears (forma 6) i present també a altres punts de Pollèntia (Arribas/Tarradell/ Woods 1978, fig. 95, núms. 9 i 11) (Equip de Pollèntia 1993, làm. 12, núm. 7).

Finalment, tenim quatre fragments de vora corresponents a quatre *kalathoi*, dos dels quals són de dimensions molt petites, amb una tipologia molt semblant: llavi que s'allarga cap a l'interior i cos troncocònic (Fig. 1. 10 i 15; Fig. 2.6; Fig. 4. 3). Tot i que no n'hem trobat paral·lels, pel tipus de pasta ens inclinem a incloure'ls entre les importacions del SE i a classificar-los, tal vegada, segons la forma IIc de Ros. No obstant, cal dir que els *kalathoi* que nosaltres coneixem d'aquesta àrea presenten generalment altres perfils de vora, circumstància ja esmentada també per aquesta autora (Ros 1989, 83).

Gerres

A les illes Balears hi apareix amb relativa freqüència un tipus ceràmic que no ha estat, de moment, documentat a cap més lloc fora de l'àmbit ibèric. Ens estem referint a una gerra, sistematitzada des de fa ja uns quants anys (Llobregat 1969; Abascal 1987-88; Ros 1989, 113-115), que procedeix sense cap dubte de tallers del SE peninsular i segueix la tradició de l'estil d'Elx-Archena. Es fabrica durant tot l'Alt Imperi i el seu inici s'ha de situar al s. I aC, enllaçant amb les manifestacions tardanes d'aquest estil. Correspon a les formes 14-17.

El conjunt que presentem ens permet conèixer la seva presència també a Pollèntia, ja que hi tenim alguns fragments que s'han de relacionar amb tota seguretat amb aquest model: una nansa (Fig. 3. 9), un parell de vores (Fig. 4. 8-9) i alguns fragments que hi podem incloure per la pasta i la decoració (Fig. 1. 4-5; Fig. 4. 6, 10 i 11).

Pertany també segurament a una gerra de boca ampla la vora de la figura 2, núm. 7, amb una tipologia freqüent en el món ibèric però que no teníem, fins ara, identificada a les Illes, tret d'un exemplar molt semblant publicat recentment i procedent també de Pollèntia (Equip de Pollèntia 1993, làm. 12, núm. 5).

Tenalles

Només hi ha un fragment que es pugui adscriure amb certesa a aquest apartat: la vora de la figura 4, núm. 4 que s'identifica plenament amb la forma 23 de la nostra classificació. Correspon a un contenidor de grans

dimensions amb vora de perfil "cap d'ànec" i cos globular, molt abundant a tota l'àrea ibèrica entre els segles V-III aC i menys freqüent en nivells ibèrics tardans, que, potser per aquest motiu, no té difusió a fora de la Península. Trobem, a més, en el conjunt alguns fragments de paret corba que cal pensar que pertanyen també a tenalles o potser a algun model de gerra (Fig. 1. 11, 12 i 14; Fig. 3.12; Fig. 4. 1 i 7).

Tapadores

En tenim un sol exemplar, l'única peça entre tots els fragments estudiats que ens permet conèixer el seu perfil complet (Fig. 2.1). Es tracta d'un model que coincideix amb el tipus V,1,1, de la tipologia de Mata/Bonet (1992, 136, fig. 18) i que presenta similituds amb un fragment trobat a l'illa de Menorca que hem classificat com a forma 24.

LES DECORACIONS

Estan realitzades amb la típica pintura vermella que caracteritza les produccions ibèriques, amb una àmplia gamma de tons que, a vegades, es poden relacionar amb les zones i les èpoques.

En el conjunt de Pollèntia hi trobem des dels tons clars ataronjats que sovint utilitzen les terrisseries de final del s. II i primera meitat del s. I aC a l'àrea gironina (Fig. 2.4; Fig. 3. 6 i 7), fins als tons vinosos molt foscos, en alguns casos tendents al grisós o a l'amarronat (Fig. 1. 3-7; Fig. 3.9; Fig. 4. 2, 3, 5, 6 i 8-12), que distingeixen els vasos de l'estil d'Elx-Archena i les seves perduracions (Conde 1992, 121 i 132).

Pel que fa als motius, el repertori de Pollèntia repeteix bàsicament, igual que succeeix amb les formes, la majoria de temes ja identificats i classificats a les illes Balears, classificació que seguirem també, en el comentari que segueix (de Nicolás/Conde 1993, 30-40). Hi trobem, sobretot, motius geomètrics i també uns quants que, malgrat que la seva fragmentació no ens permet afirmar-ho, creiem que s'han de considerar vegetals o pseudo-vegetals i figurats.

Temes geomètrics

El motiu que apareix més vegades són les bandes horitzontals de diferent gruix, el tema més freqüent en les produccions de ceràmica ibèrica de totes les àrees i totes les èpoques (tema 1). Decora 25 dels 47 fragments estudiats, bé en solitari o bé combinat amb altres motius.

Entre els motius d'ús més freqüent hi són presents també els semicercles concèntrics (Fig. 3. 1, 4, 5, 10 i 11; Fig. 4.7) (tema 14), les ondes paral·leles horitzontals (Fig. 1. 5; Fig. 3.8) (tema 52) i les cabelleres verticals (Fig. 3. 2, 3 i 8; Fig. 4.5) (temes 43, 44 i 48), àmpliament utilitzats a tot l'àmbit ibèric i de manera molt especial als tallers catalans.

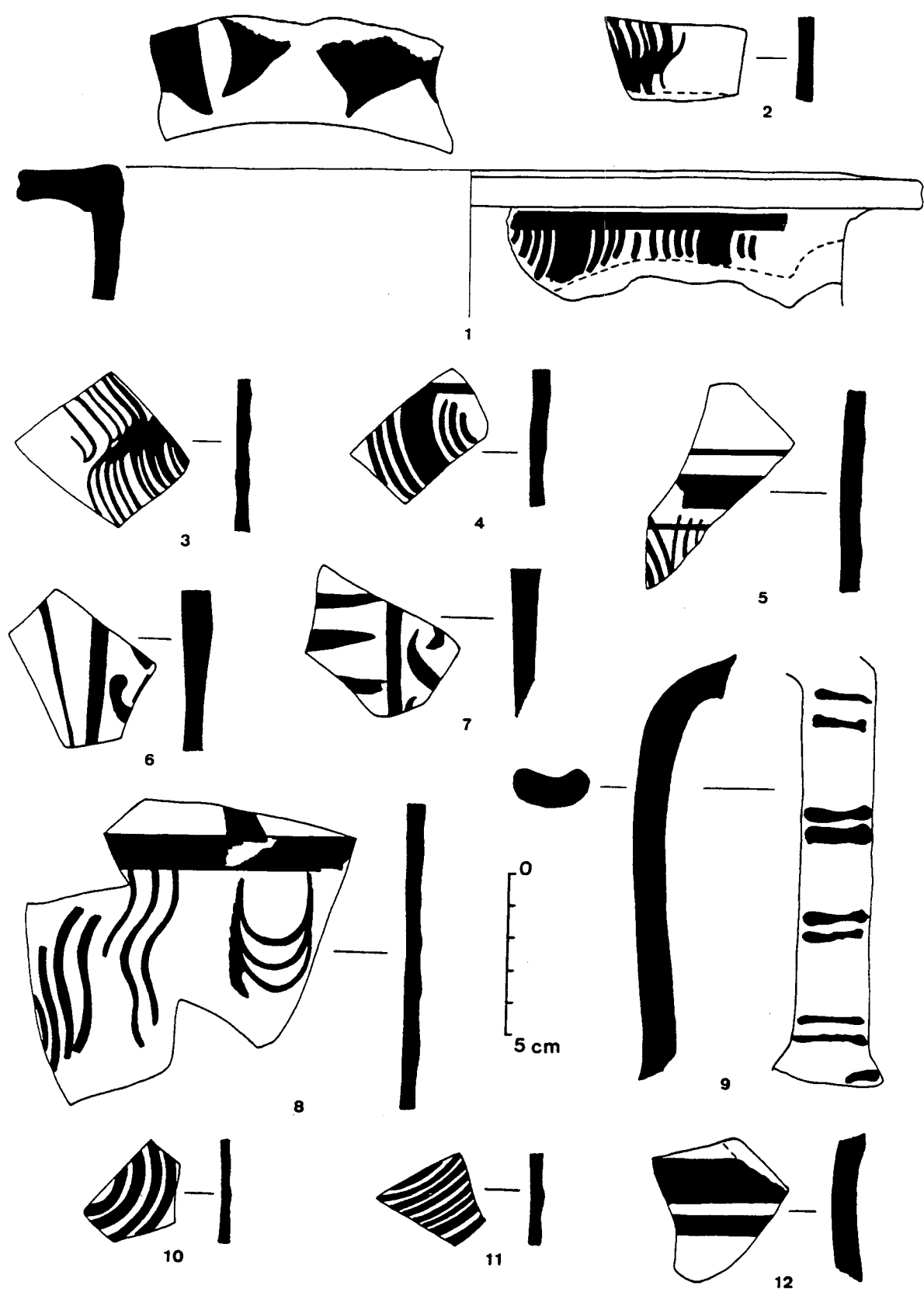

Figura 3. Ceràmica ibèrica pintada.

Altres motius geomètrics que ja teníem documentats a les Balears són les sèries d'"esses" horitzontals, segons el tema 10, que apareix als fragments de la figura 1. 2 i 4, que, per les característiques de la pasta hem de relacionar amb les produccions del SE, i els semicercles secants (Fig. 1. 6 i 9), segons el tema 17 característic de l'estil d'Eix-Archena, sobretot a la fase tardana. Els motius a base de petits trets horitzontals paral·lels que decoren la nansa de la figura 3.9 (tema 24) i alguns fragments de vora i paret (Fig. 4. 6 i 8-11) (tema 8) són, així mateix, típics de la ceràmica del SE, i apareixen generalment al damunt de les gerres d'època imperial, en aquest darrer cas envoltant gairebé sempre el coll (Ros 1989, temes A.9.1, A.10.2 i A.11.1).

La petita tapadora de la figura 2.1 porta un motiu en espiral (tema 39) a la part superior del pom.

Comentari a part mereix la decoració dels fragments de la figura 3. 6 i 7, formada per restes de motius en forma d'estrella (tema 34) i d'"esses" verticals emmarcades per bandes (tema 30). Tot i que es tracta de temes molt característics de les decoracions de la Catalunya Nova, tant la qualitat de la pasta com el color de la pintura que presenten aquests dos fragments són absolutament característics de les produccions de *kalathoi* tardanes de l'àrea gironina. Es tracta, per tant, en la nostra opinió, de decoracions tipus Fontscaldes realitzades pels tallers del NE, fet que ja ha estat constatat en altres ocasions (Conde 1991, 162-163).

Tenim, finalment, dos motius geomètrics no recollits en la nostra anterior publicació. Un d'ells el trobem a la figura 1.3 i està format per un motiu reticulat romboïdal, amb alguns dels rombes reomplerts amb tinta plana. És un motiu no gaire freqüent, que correspon al tema A.3.1. de la classificació de Ros (1989, 62, fig. 8) datat entre els ss. II-I aC. Als paral·lels esmentats per aquesta autora hi hem d'afegir un altre fragment de Pollèntia (Arribas/Tarradell/Woods 1973, fig. 60, núm. 37), i una olleta d'Albintimillium publicada per Lamboglia a l'estrat VIB2 (Lamboglia 1954, 93, fig. 5), però que, per altres fragments de la mateixa peça localitzats amb posterioritat a la publicació, creiem que pot situar-se en època augustal (Conde 1996, 156, fig. 18.4). També trobem aquest tema en una gerra d'Empúries (Pericot 1979, fig. 332) i en un fragment recuperat al derelict de Palamós, enfonsat a la primera meitat del s. I aC (Foerster/Pascual/Barberà 1987, 86, figs. 39 i 40), on aquest tema coincideix amb el tema de semicercles secants que hem comentat més amunt. La qualitat de la pasta del nostre fragment ens inclina a considerar-lo fabricat al SE.

Respecte a l'altre motiu, la gruixuda i curta banda vertical que presenten els fragments de la figura 2.3 i la figura 3.8, es tracta d'un dels motius més característics de l'estil d'Eix-Archena (Pericot 1979, figs. 47, 103 i 160) i també de les darreres produccions de *kalathoi* del NE català. La qualitat de l'argila i de la pintura, així com la resta de motius conservats en un dels fragments (Fig. 3.8), ens indiquen aquest segon origen per als nostres exemplars (Conde 1991, 154-158, figs. 21-27).

Temes vegetals i figurats

Es limiten a uns quants elements fragmentats que apareixen en algunes peces (Fig. 1. 7 i 11; Fig. 4. 1, 2 i 5). Poca cosa en podem dir, tret que, per les característiques del dibuix, es tracta molt probablement de vasos procedents del SE, sense descartar que arribessin, tal vegada, del País Valencià.

Les decoracions de les vores

Presenten decoracions les vores de set *kalathoi*, dues gerres i una tenalla. En set ocasions hi trobem les tradicionals "dents de llop" dibuixades amb diferents traçats i combinades una vegada (Fig. 1. 8) amb una fina banda horitzontal (temes 3, 4 i 8). Dues vores (Fig. 2. 4 i 7) porten petits trets paral·lels segons els temes 13 i 15, i la tenalla de la figura 4.4 presenta una gruixuda banda que cobreix totalment la cara superior. Són temes, tots ells, molt freqüents en el repertori de decoracions ibèriques, que presenten el traçat típic de les produccions que aquí s'han identificat, i que no aporten cap nova informació, excepte confirmar el que ja s'ha dit fins ara.

LA CERÀMICA GRISA ²

Les produccions de ceràmiques grises que apareixen als jaciments del litoral mediterrani, des del País Valencià fins a la Lligúria, a partir d'un moment indeterminat del s. IV aC, i que Bosch Gimpera anomenà "de la costa catalana", presenten, con és ben sabut, unes característiques força constants. Són peces amb parets generalment primes, de fractura recta i pastes ben depurades, i amb unes formes concretes que es repeteixen en tot l'àmbit esmentat i en les quals predomina de bon tros la típica gerreta bicònica amb una nansa, essent-hi també molt freqüents les imitacions de peces d'importació, especialment les pàteres.

La utilització abusiva que s'ha fet, en general, de la denominació "emporitana" per a designar aquesta modalitat ceràmica ha provocat que hagin aparegut en els darrers anys algunes publicacions adreçades a indivi-

2.- Per la correcta identificació d'alguns d'aquests materials ens va ser de gran utilitat l'opinió del Dr. J.M. Nolla, a qui volem manifestar el nostre agraïment.

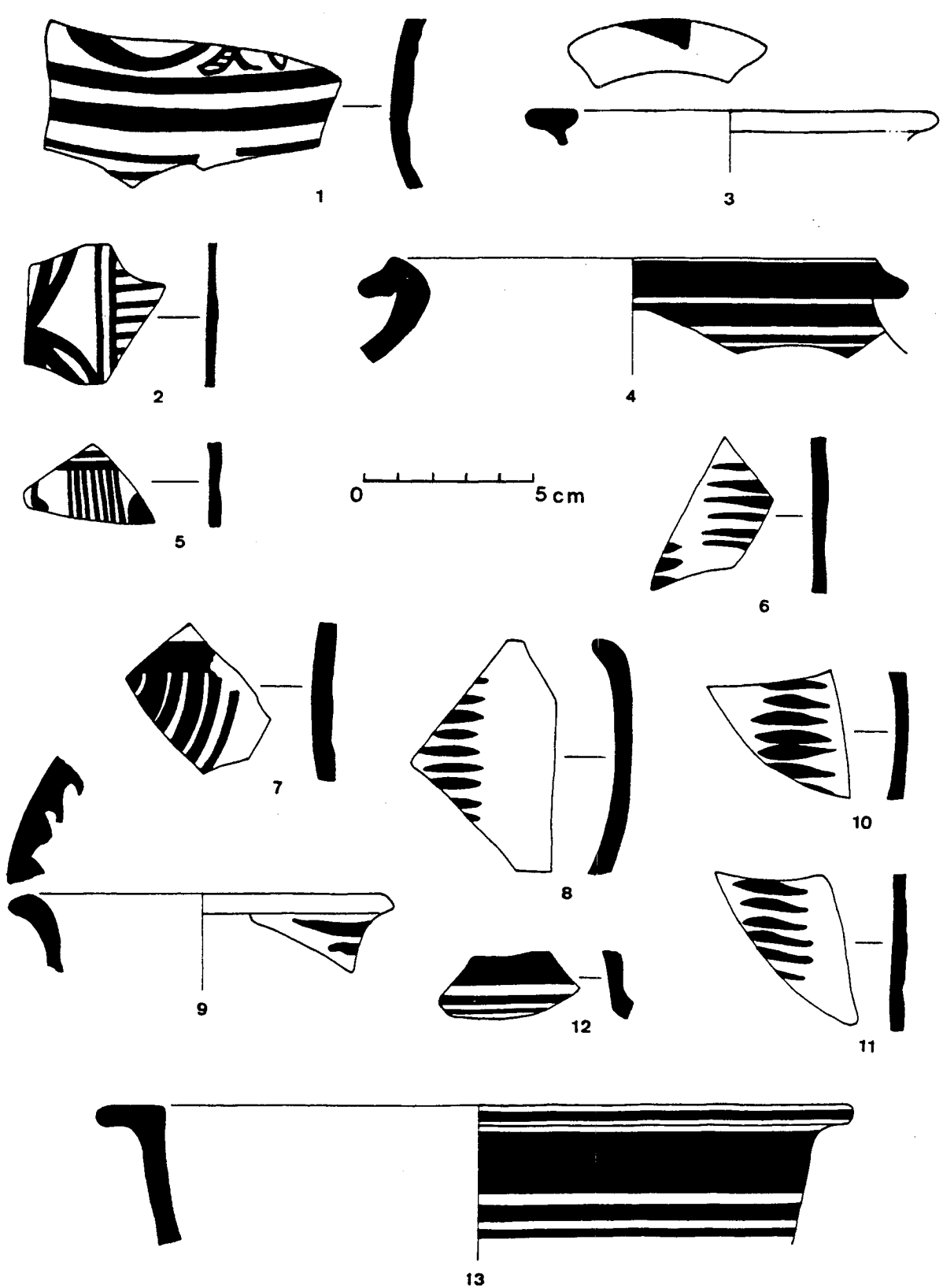

Figura 4. Ceràmica ibèrica pintada.

dualitzar les produccions grises que es poden considerar sortides de tallers situats a Empúries o al seu territori immediat, i a les quals es pot aplicar, per tant, pròpiament aquest nom (Casas *et alii* 1990, 41; Barberà 1993; Barberà/Nolla/Mata 1993). No és aquest el lloc més adient per a comentar els arguments de l'antiga polèmica creada entorn de l'origen i denominació de les ceràmiques grises ibèriques, ja que aquests arguments es poden trobar en les publicacions que acabem d'esmentar, però sí que cal dir que, d'acord amb les conclusions que s'hi estableixen i que nosaltres hem tingut també ocasió d'observar en treballs anteriors (Conde 1991), la ceràmica grisa de Pollèntia que presentem en aquest comentari es pot qualificar sense reserves d'emporitana, ja que correspon a produccions d'època baix-republicana i augustal i té els seus més estrets paral·lels en les abundants troballes dels jaciments gironins en l'etapa que va des de l'inici del s. II aC fins a la meitat del s. I dC. Això no obstant, apareixen també a alguns jaciments de la Laietània (Banús 1992), i no es pot descartar que es fabriquessin igualment als tallers d'aquesta zona, seguint la tradició de paral·lels entre les terrisseries d'ambdues àrees (Aquilué *et alii* 1984, 370; Conde 1991, 150).

Cal distingir-hi dos grups: les corresponents al període baix-republicà, que presenten les característiques més típiques de la producció, i les d'època altimperial, que constitueixen la darrera fase d'aquest tipus ceràmic i també de la ceràmica indígena del NE del Principat, en un moment, que es pot situar a partir del 50 aC, en què les terrisseries ibèriques estan desapareixent com a conseqüència de la progressiva romanització (Casas *et alii* 1990, 41-42).

També s'han d'incloure en aquest apartat un parell de fragments corresponents a la modalitat oxidada, variant menys coneguda de la producció emporitana que presenta idèntiques característiques de pasta i acabat i el mateix repertori formal que les grises. Es troba correntment en els jaciments ibèrics de la costa nord-catalana, i en alguns moments hi assoleix una representació percentual força alta, desapareixent cap a la meitat del s. I aC (Nolla 1982, 133; Casas *et alii* 1990, 42).

A les Illes Balears la ceràmica ibèrica grisa hi és molt freqüent i presenta una àmplia distribució, com es reflecteix en el treball elaborat l'any 1976 per Fernández Miranda, referit, però, exclusivament als característics bicònics.

LES PASTES

Dins de l'homogeneïtat general que presenten les terrisses d'aquestes produccions, hi trobem una bona quantitat de variants que afecten principalment els tipus de desgreixants, els acabats i la coloració de les peces, i que ens permeten diferenciar-hi alguns conjunts relacionats amb les dues fases cronològiques esmentades.

Pel que fa a les peces del període baix-republicà, presenten argiles sempre molt dures, de textura vidriosa i so metàl·lic, amb desgreixant en forma de partícules de mica i, quasi sempre, també de quars, de mida tan petita que resulten moltes vegades difícils d'observar. Hi trobem una variada gamma de tons grisos amb alguns exemplars que tendeixen a l'amarronat. El color té, en general, un aspecte uniforme, tot i que algunes peces presenten coloració diferent a cadascuna de les superfícies. Apareixen sovint ben brunyides, i a vegades s'hi poden observar restes d'una fina engalba, quasi sempre molt perduda tret d'alguns casos excepcionals. Es tracta d'un conjunt nombrós, del qual podem destacar, com a exemples més clars, les peces de la figura 5. 9 i 15; figura 7. 7-8 i 14-17; figura 8. 6, 10, 12, 14, 15 i 17. S'han d'incloure també en aquest grup les dues peces oxidades, que presenten un color taronja molt viu (Fig. 7. 20 i 21).

Constitueixen un grup a part una colla de fragments amb les característiques que s'han definit per als exemplars de la fàcies més moderna, datada entre mitjan s. I aC i la primera meitat del s. I dC: "...pastes color gris clar, a vegades gris perla, i sense diferència entre el nucli i les vores i molt ben depurada i dura, amb presència de minúsculs puntets brillants o blancs...". (Casas *et alii* 1990, 42). Dins del grup d'aquestes pastes clares hi ha alguns exemplars que presenten les superfícies lleugerament poroses i farinoses, sense cap acabat o potser havent-lo perdut completament, i totes, en general, tenen les parets més gruixudes que en l'etapa anterior. Les peces més característiques les tenim a la figura 5. 1, 4 i 22, i a la figura 7. 9, tot i que també hi corresponen les de la figura 5. 8, 14, 16, 17, 19, 23, 24 i 26; figura 6.7; figura 7.3 i figura 8. 7 i 18. Hi ha també un altre conjunt que es distingeix per una pasta de coloració fosca, amb abundància de desgreixant micaci platejat molt menut i que presenta sovint una fina engalba negrosa. Està representat bàsicament pels fragments de la figura 5. 20, 21 i 25; figura 6. 4 i 5, figura 7. 2 i 5, i figura 8. 11 i 19.

Finalment, tenim un exemplar que presenta l'argila molt clara, uniforme i porosa, amb desgreixant micaci abundant i petitíssim i restes d'una espessa engalba mat de color negre (Fig. 7.19).

LES FORMES

El repertori que trobem en el conjunt de ceràmiques emporitanes de Pollèntia és força ampli, ja que a les formes característiques del que s'ha anomenat la "fàcies clàssica", centrada en el s. II i primera meitat del s. I aC, s'hi afegeixen les que corresponen a la producció moderna o tardana, que a partir de mitjan s. I aC substitueixen o s'incorporen a les anteriors.

La gran majoria dels exemplars que estudiem correspon als típics bicònics i, en menor quantitat, a diversos

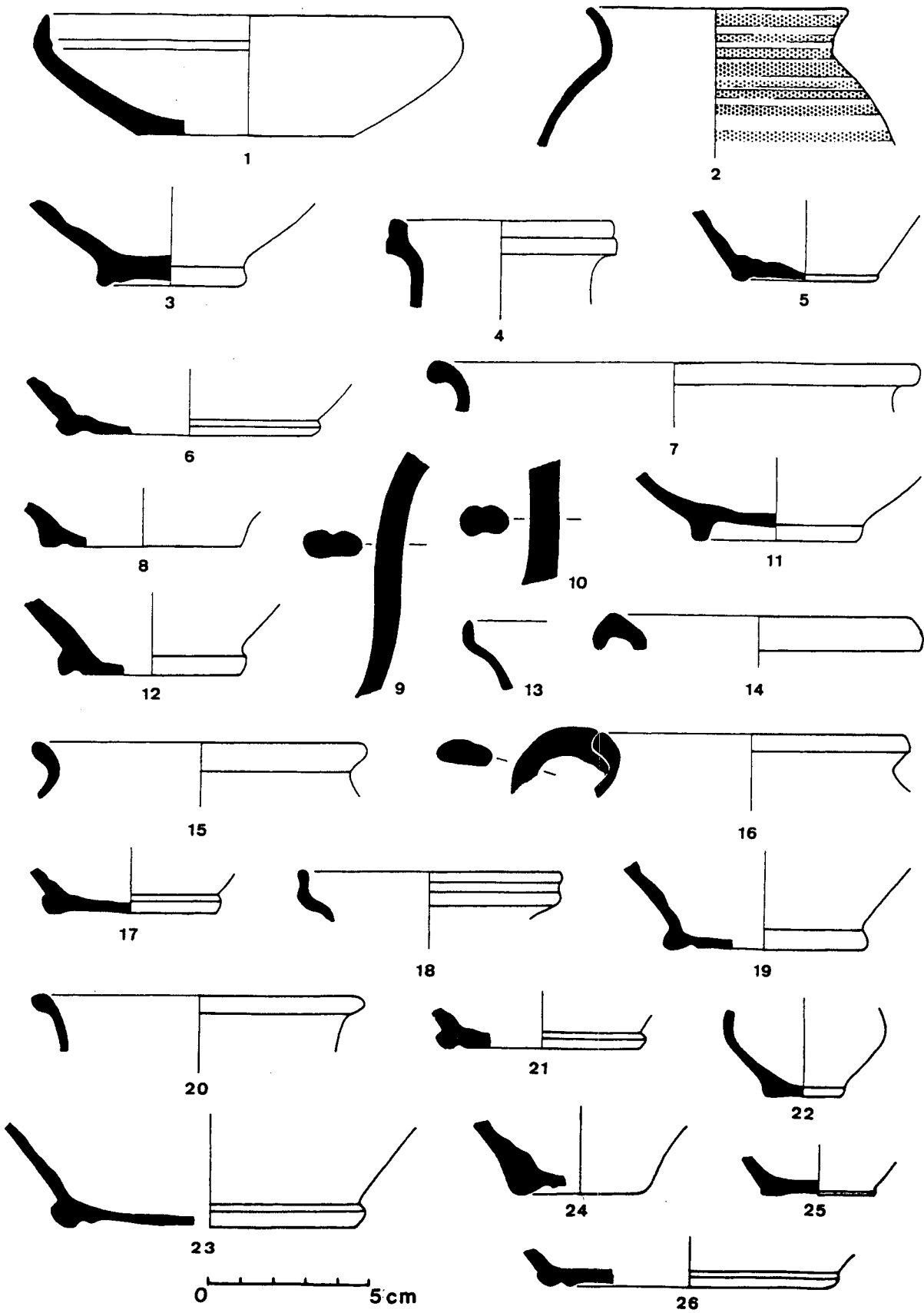

Figura 5. Ceràmica emporitana grisa.

models de plats o bols, formes ambdues molt abundants en la primera de les fases esmentades. Hi són també representats altres tipus, com les gerres, els cubilets, les olles i algunes copes.

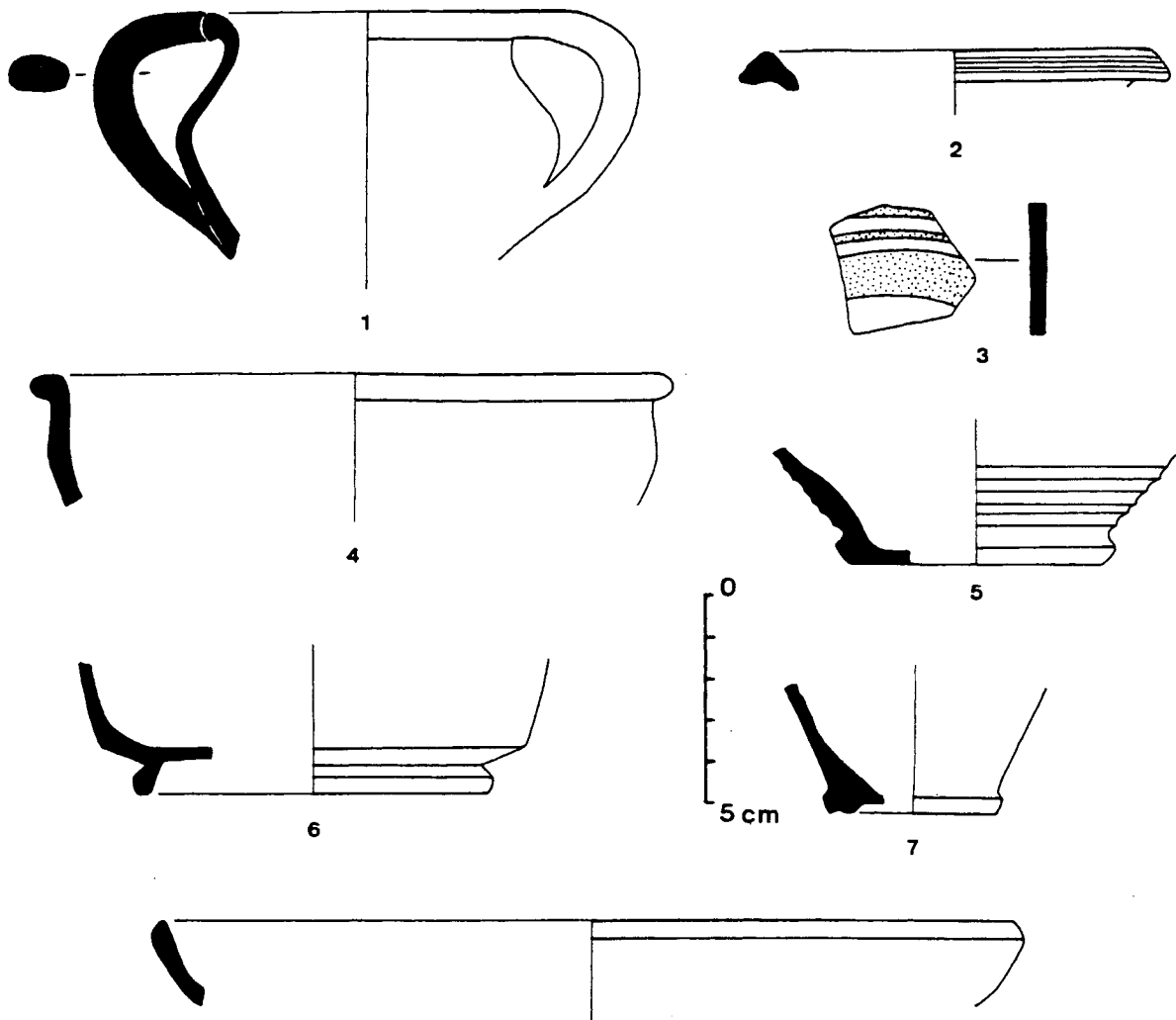
Bicònics

Es tracta de la forma més difosa entre les ceràmiques de la costa catalana, abundantíssima des del País Valencià fins al Golf de Lleó, amb una estructura prou coneguda perquè ens calgui fer-ne la descripció, i que, tret d'alguns aspectes puntuals que encara avui resulta problemàtic relacionar amb períodes cronològics concrets, es manté pràcticament inalterable des dels inicis de la producció fins a la seva desaparició en època augustal (Casas *et alii* 1990, 42)

A Pollèntia hi tenim una quarentena de fragments, entre vores, nanses i sobretot bases, que clarament es poden relacionar amb bicònics. S'hi troben exemplars amb una gran diversitat de mides, des d'algunes peces de

dimensions considerables (Fig. 7. 17 i 18) fins a la petita gerreta de la figura 5. 22. Val la pena destacar-hi la presència de tres vores verticals, dues d'elles motllurades (Fig. 5. 13 i 18 i Fig. 8.1), variant ja documentada en altres indrets de Pollèntia (Arribas/Tarradell/Woods 1973, fig. 40, III, núm. 8; 1978, fig. 25, III, núm. 3 i fig. 86 núm. 11), que podem situar entre final del s. II i el s. I aC, sobretot a la primera meitat (Aquilué *et alii* 1984, 371, fig. 128, núms. 1 i 2) (Barberà/Nolla/Mata 1993, tipus D-II, p. 37, làm. 11, núms. 4, 6-8) (Miró/Pujol/García 1988, 50, núms. 257-261; 93, núms. 847, 867, 873, 874, 876 i 877); també hi ha algunes bases planes, és a dir, sense el típic solc del fons extern que caracteritza aquests vasos ja des dels inicis de la producció (Fig. 5. 17, 22 i 25 i Fig. 6. 5). La desaparició d'aquest solc s'ha de relacionar amb l'evolució que experimenten algunes formes en època augustal (Casas *et alii* 1990, 91) i es dona també en altres exemplars mallorquins (Fernández Miranda 1976, fig. 2, núm. 17).

figura 6. Ceràmica emporitana grisa.

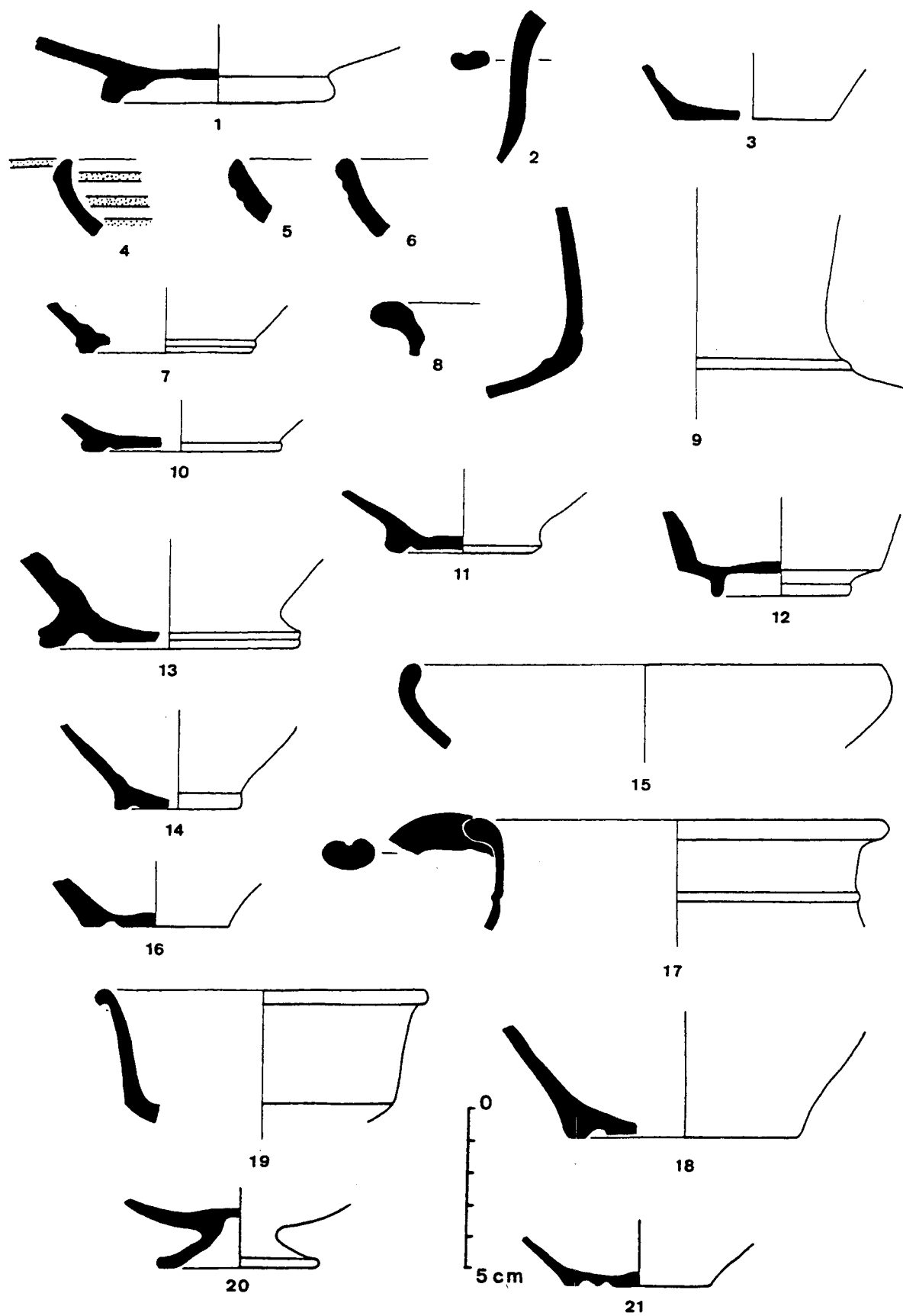

Figura 7. Ceràmica emporitana grisa, 1-19; Ceràmica emporitana oxidada, 20 i 21.

Plats i bols

Tan abundants i difosos com els bicònics, presenten, en general, un repertori que imita successivament els perfils de les produccions de vernís negre. Entre el material que estudiem en tenim una dotzena de fragments amb una gran varietat de formes. La data més antiga correspon possiblement a dos exemplars de vora girada vers l'interior (Fig. 7.15 i Fig. 8.15), segons un model que copia la forma Lamboglia 27 i que es documenta molt freqüentment entre el 200 i el 50 aC (Aquilué *et alii* 1984, 373; Miró/Pujol/García 1988, 68 i 69; Sanmartí/Santacana 1992, 87). Altres tipus del conjunt de Pollèntia cal datar-los ja en època més tardana. Així, hi tenim dues pàteres amb vora de secció triangular (Fig. 6.8 i Fig. 7.4) amb paral·lels molt clars en algunes troballes de nivells augustals (Casas *et alii* 1990, 106-107, núm. 211; Barberà/Nolla/Mata 1993, tipus A-IV, làm. 7, núm. 7), tot i que nosaltres n'hem localitzat un exemplar a l'estrat VI A4 de la ciutat romana d'Albintimilium a la Ligúria, que correspon a la primera meitat del s. I aC (Conde 1996, 140, fig. 11.22). En època altimperial hem de situar dos fragments de vora de sengles bols, probables imitacions de la forma Lamboglia 1 de la campaniana B (Fig. 7.5 i 6), peces que es troben amb relativa abundància als jaciments gironins d'aquest moment, com, per exemple, a Empúries (Aquilué *et alii* 1984, fig. 87, núm. 7; fig. 89, núm. 13 i fig. 92 núm. 13) i a Girona (Nolla 1980, fig. 1, núms. 16 i 18; fig. 2, núm. 34 i fig. 5, núms. 100-103). La mateixa data és atribuïble al bol de vora engruixida i cos carenat que hem representat a la figura 6.4 (Casas *et alii* 1990, 114-115, núm. 245).

El conjunt inclou, finalment, dues pàteres per a les quals no hem trobat cap paral·lel: la peça de la figura 5, núm. 1, que, per la seva estructura i, sobretot, per les característiques de la pasta, descrites més amunt, hem de considerar fabricada en la fase tardana, i l'exemplar de la figura 8.7, amb un perfil que recorda la forma Dragendorff 18 de la sigil·lata sud-gàl·lica; la seva cronologia, en tal cas, se'n aniria cap a mitjan del s. I dC.

Gerres

Corresponen amb seguretat a aquesta forma algunes vores de diferents tipus. Hi tenim, en primer lloc, dos exemplars de vora exvasada de secció triangular (Fig. 5.14 i Fig. 6.2), peces que troben paral·lels molt estrets en alguns exemplars d'època augustal, tant en ceràmica grisa com oxidada (Casas *et alii* 1990, 112-113, núm. 234; 126-127, núm. 274; 128-129, núm. 283; Aquilué *et alii* 1984, fig. 93, núm. 5).

Les gerres de la figura 9.1 i 9, de coll cilíndric i vora engruixida de superfície horitzontal, corresponen a produccions, ja documentades anteriorment a Pollèntia (Arribas/Tarradell/Woods 1973, fig. 40, III, núm. 7 i fig. 66, núm. 3; 1978: fig. 21, núm. 6), que segueixen els perfils de les vores de les ceràmiques d'engalba blanca,

fabricades als tallers del NE del Principat entre el 150 i el 50 aC (Nolla 1981, 58). Entre els nombrosos paral·lels existents podem citar, com a exemples molt semblants, la sèrie apareguda en els nivells de la fase tercera de l'àrea del pàrking d'Empúries, datada cap al pas de la primera a la segona meitat del s. I aC (Sanmartí Grego/Nolla/Aquilué 1983-84, 149, fig. 35, núms. 16, 17 i 19-25).

En aquesta mateixa línia, la vora de la figura 5.4 recorda també els perfils d'alguns exemplars d'engalba blanca (Casas 1989, fig. 8.7) i de moltes ceràmiques comunes dels ss. I aC i I dC (Miró/Pujol/García 1988, 44, núms. 189, 191 i 192; 84, núms. 651-654; Casas *et alii* 1990, 195, núms. 400-401), cronologia que coincideix amb les característiques que presenta l'argila d'aquesta peça i que hem descrit en l'apartat precedent. Trobem també aquestes característiques de pasta en un fragment d'una gran gerra de coll cilíndric i cos probablement globular (Fig. 7.9), la qual cosa ens permet situar-la, sens dubte, en les fases més tardanes de la producció.

Finalment, inclourem també en el grup de les gerres la peça de la figura 9.4, amb un perfil ben característic de les produccions de ceràmiques grises de l'àrea gironina, que comencem a trobar a partir de l'inici del s. II aC i que perdura fins a mitjan s. I aC. Apareix en contextos datats entre final del s. II i primera meitat del s. I aC a Empúries (Sanmartí Grego/Nolla/Aquilué 1983-84, 149, fig. 36, núm. 12; Barberà/Nolla/Mata 1993, tipus I-II, p. 45, làm. 15) i a Girona (Nolla 1988, 89, fig. 8, núm. 7). Un exemplar gairebé idèntic es va trobar al Carrer Porticat de Pollèntia (Arribas/Tarradell/Woods 1978: fig. 96, III, núm. 11).

Gobelets

Una altra forma ben documentada és el gobelet de cos ovoide, que deriva molt probablement de la forma Marabini IV de la ceràmica de parets fines, àmpliament imitada en el repertori emporità des de final del s. II aC. Amb aquesta data està ja present a les sitges del decumanus B oest d'Empúries (Aquilué *et alii* 1984, 373, fig. 141, núm. 2) i a l'estrat VI B2 d'Albintimilium (Conde 1996, 130, fig. 7.2) i es perllonga, amb algunes variants, fins a l'època augustal, essent força freqüent en els contextos de la segona meitat del s. I aC (Casas *et alii* 1990, 110-111, núms. 220, 221, 224 i 225). Corresponen amb seguretat a aquesta forma els fragments de la fig. 5.2 i fig. 8.2, 3 i 11, i potser també els de la fig. 7.3 i fig. 9.6.

Olletes

Apareixen a Pollèntia amb dues variants. Es tracta, en un dels casos, d'una petita peça de cos bicònic, vora exvasada i dues grosses nanses de secció ovalada col·locades verticalment (Fig. 6.1). L'exemplar té un paral·lel molt clar en una peça del Fòrum d'Empúries, on sembla que aquest recipient, amb nanses o sense, és força abundant en els contextos de final del s. II i inici

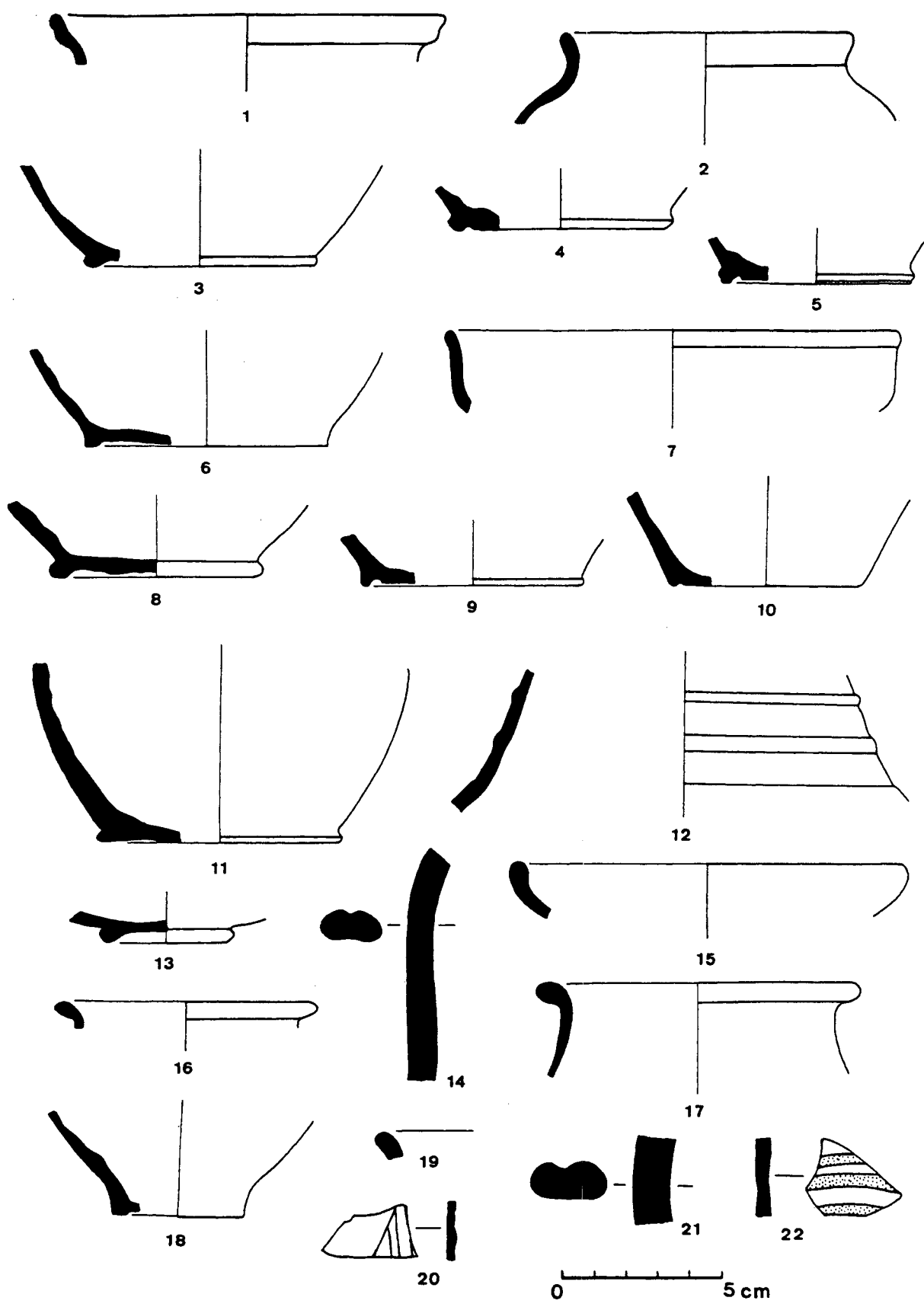

Figura 8. Ceràmica emporitana grisa.

del s. I aC (Aquilué *et alii* 1984, 372, fig. 129, núm. 12). L'altra variant hi és representada per dos exemplars de boca molt ampla amb vora exvasada i cos globular (Fig. 9.3 i 5). Es tracta d'un tipus que, segons les evidències arqueològiques que en tenim, es va fabricar durant un extens període, ja que amb perfils com el de la fig. 9.5 es troba, igual que l'anterior, al Fòrum d'Empúries, però en nivells datables a la primera meitat del s. II aC (Aquilué *et alii* 1984, 431, fig. 151, núms. 12 i 13). I, a més de Pollèntia, l'hem localitzat també en altres jaciments extrapeninsulars com, per exemple, a l'*oppidum* des Baou de Saint-Marcel, prop de Marsella (Guichard-Rayssiguier 1988, fig. 13, núm. 177), en un context de la segona meitat del s. II aC, i als estrats VI B3-4 i VI B2 d'Albintimilium (Conde 1996, 126, fig. 3.1,3 i 5, 130, fig. 7.1), que comprenen un àmbit cronològic entre el 180 i el 120 aC. La peça de la figura 9.3, en canvi, ens inclinem a situar-la ja en ple segle I aC, i segurament a la segona meitat, tant pel tipus de decoració que porta, que es comenta en un altre apartat, com per la seva estructura, més propera a algunes troballes amb aquesta cronologia (Casas *et alii* 1990, 112 i 113, núms. 236 i 237; Banús 1992, lám. 2, núm. 50).

Copes

Tenim, finalment, en el conjunt quatre fragments de copes que, igual que succeeix amb les olletes, hem de classificar com a corresponents a dos models diferents. El primer, representat per tres exemplars (Fig. 6.6 i Fig. 7.12 i 19), correspon, amb tota seguretat, a una imitació força fidel de la forma Lamboglia 2 de la ceràmica campaniana. Pel que fa a la peça de la figura 7.19, concretament, les característiques de la pasta, ja descrita, i les restes de la coberta espessa i negra que conserva al sec de sota la vora, ens porten a relacionar-la amb una producció identificada fa uns quants anys per Santmartí Grego (1974-75), que resulta relativament freqüent en els nivells augustals i postaugustals de l'àrea giro-nina i es considera fabricada molt possiblement a la zona. En els fons de les antigues excavacions d'Empúries hi ha una copa corresponent a aquestes produccions amb un perfil molt semblant a la nostra (Casas *et alii* 1990, 41 i 100-101, núm. 185a). Del quart exemplar, que correspon a una de les dues peces oxidades del conjunt (Fig. 7.20), se'n conserva només el peu. Es tracta d'una forma molt rara, que potser podríem comparar amb un únic exemplar trobat a Empúries i datat entorn de l'any 100 aC (Aquilué *et alii* 1984, 373, fig. 130, núm. 13).

LES DECORACIONS

D'entre els 87 fragments estudiats tan sols 13 presenten algun tipus de decoració. En cinc de les peces, aquesta decoració es limita a les típiques motllures cir-

culars arrodonides, la presència de les quals en les diferents formes d'aquesta modalitat ceràmica, especialment pel que fa a les característiques gerretes bicòniques, ha esdevingut ja clàssica. Nosaltres trobem aquestes motllures concretament al coll d'una olleta de vora exvasada (Fig. 9.5) i de dues gerres de dimensions considerables (Fig. 7.17 i Fig. 8.12). En tenim una altra en el punt d'unió del coll amb el cos d'una gran gerra globular (Fig. 7.9) i, finalment, una motllura ens marca la inflexió interna de la vora d'una petita pàtera de base plana (Fig. 5.1), posició excepcional de la qual no hem trobat cap paral·lel. A més de les peces esmentades hem localitzat motllures circulars en uns quants fragments de paret informes que no s'han dibuixat, i que corresponen, ben segur, a bicònics.

Més interessant resulta l'estudi dels altres vuit exemplars, ja que presenten algunes de les modalitats decoratives característiques de les darreres fases d'aquesta producció ceràmica (Nolla 1982; Casas *et alii* 1990, 42). Hi constatem, en primer lloc, la presència de bandes patinades, decoració que s'aconsegueix pintant aquestes bandes amb una engalba de color diferent que el del vas, i que es va utilitzar molt sovint per a decorar els plats i bols de la primera meitat del s. I aC (Nolla 1982, 146). Les bandes que apareixen a cinc fragments de Pollèntia sempre són de to més fosc i, tret de dos fragments informes que pertanyen també, molt probablement, a pàteres (Fig. 6.3 i Fig. 8.22), les trobem a una pàtera o bol amb llavi de secció triangular (Fig. 7.4), en un vaset de cos ovalat i vora girada (Fig. 5.2) i també en l'olleta de la figura 9.3. Es tracta, com ja s'ha dit, de formes ben documentades en els nivells d'època augustal d'alguns jaciments empordanesos, i que palesen, per tant, la perduració d'aquest sistema decoratiu almenys fins al canvi d'Era, i també la seva extensió en les fases tardanes cap a un repertori de formes més variat.

La peça de la figura 9.3 presenta, a més, combinat amb les bandes patinades, un motiu a base de faixes d'incisions molt fines, decoració que comencem a trobar en la producció emporitana des de començament del s. I aC, relacionat, generalment, amb els plats que imiten la forma L.5 de la ceràmica campaniana (Nolla 1982, 153). El motiu de la nostra peça, format per una faixa horitzontal ondulada, potser més ampla del que permet apreciar el fragment conservat, troba els seus més estrets paral·lels en alguns exemplars procedents dels nivells altimperials d'Empúries (Casas *et alii* 1990, 110-111, núm. 225), Els Tolegassos (Casas 1989, fig. 72, núm. 5 i fig. 105, núm. 19) i Serra de Daró (Casas 1982, lám. IV,4).

El darrer tipus de decoració present a Pollèntia són els solcs a la cara externa. Es tracta d'un motiu que apareix regularment al NE de Catalunya a partir de final del s. II aC, coincidint amb l'aparició de plats i bols que imiten les formes de la ceràmica campaniana B, i que esdevé molt freqüent fins al final de la producció

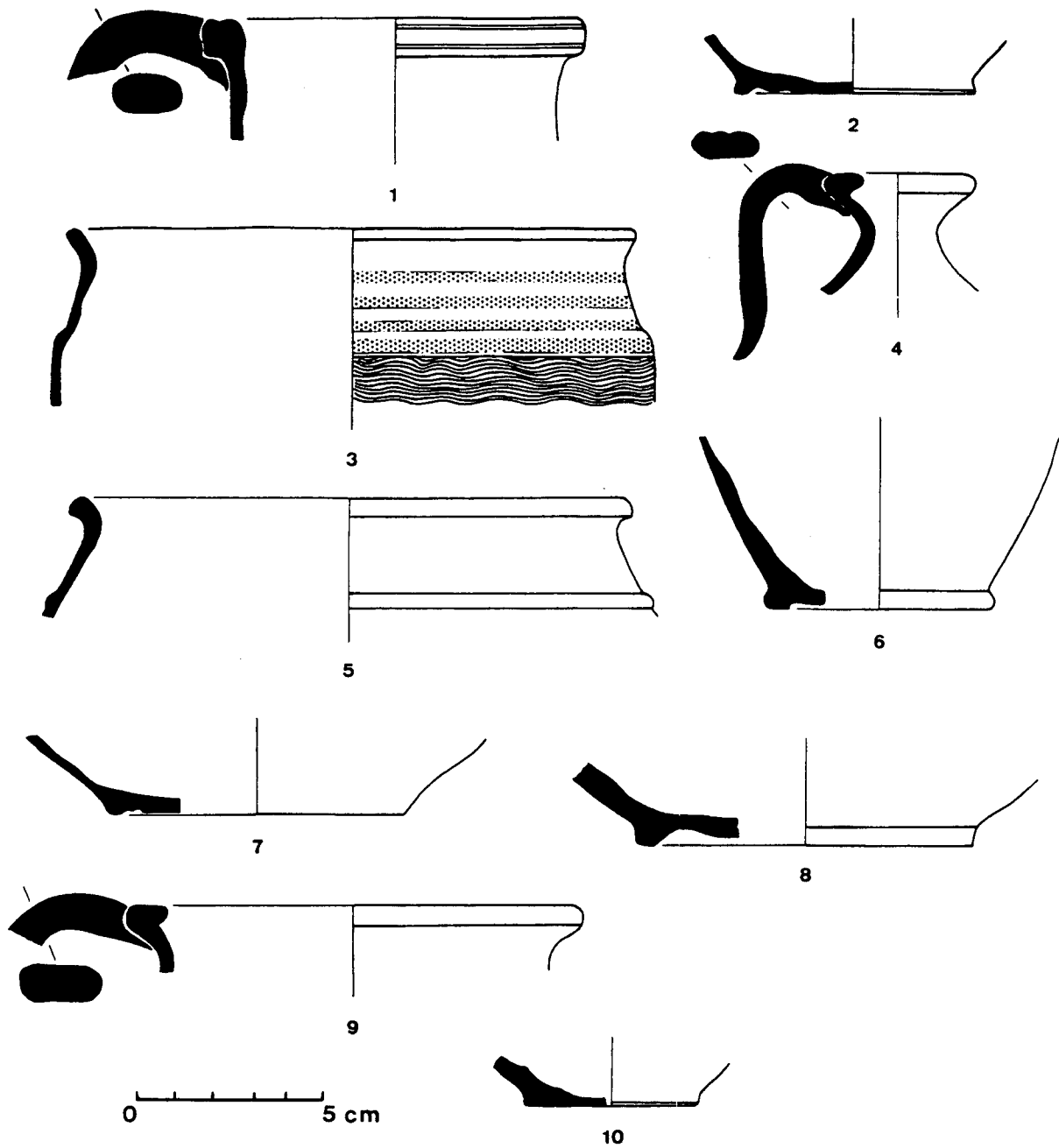

Figura 9. Ceràmica emporitana grisa.

(Nolla 1982, 147). Nosaltres els tenim en quatre vore: dues probables imitacions de la forma Lamboglia 1 (Fig. 7. 5 i 6) i dues gerres (Fig. 6.2 i Fig. 9.1), amb formes i paral·lels ja comentats en l'apartat anterior.

ELS GRAFITS

Per acabar el comentari de la ceràmica grisa ibèrica trobada als terrenys de Sa Portella, hem de fer referència a un trosset de paret que presenta un grafit (Fig. 8.20).

La petitesa del fragment dificulta la seva identificació, però ens permet, no obstant, de plantejar-hi un parell d'hipòtesis. La primera seria interpretar-lo com formant part d'una inscripció i, en aquest cas, és evident que ens trobaríem al davant del signe que equival a la síl·laba "ka", representat amb una grafia que, segons Maluquer (1968, 41), acostuma a aparèixer sobre ceràmiques grises, com és ara el nostre cas. L'espai lliu conservat a l'esquerra del signe ens indica, a més, que es tractaria de l'inici d'una paraula o frase, mentre que a la dreta s'aprecien restes d'un tret vertical que seria l'inici de la lletra següent.

Això no obstant, la forma del grafit ens suggereix una segona possibilitat: que es tracti de part d'un motiu decoratiu del mateix estil que els que tenim documentats en altres exemplars de ceràmiques grises ibèriques.

El traçat del nostre grafit presenta, en efecte, notables similituds amb la decoració de tres peces procedents de la Laietània. Una d'aquestes peces és el conegut bicònic de Mas Boscà estudiat per Maluquer (1965). En la decoració d'aquest vas hi trobem, integrat en l'escena marítima que s'hi representa, un motiu a base de triangles que aquest autor interpreta com un esquema de muntanyes (Maluquer 1965, 134). Una olleta del Turó de Can Olivé, comentada en una publicació per qui firma aquest article -en col.laboració amb R. Álvarez- també està grafitada amb una sanefa en què alternen els motius triangulars amb els motius en espina de peix, decoració que, a tall d'hipòtesi, hem considerat també una escena paisatgística (Álvarez/Conde 1990, 194). Trobem, finalment, dues faixes de triangles incisos en un bicònic procedent igualment de la Laietània, concretament de la necròpolis de Cabrera (Maluquer 1965, 133, fig. 6).

Si considerem aquesta segona possibilitat, és a dir, que es tracti d'una decoració, caldrà tenir en compte que, no obstant la similitud del motiu, hi ha una diferència considerable entre la cronologia dels tres exemples esmentats, tots ells anteriors al s. II aC, i l'àmbit temporal que abasta el conjunt de Pollèntia.

CONCLUSIONS

La ceràmica ibèrica de la ciutat romana de Pollèntia que s'ha estudiat en aquest treball està representada per dues modalitats ben conegudes i difoses: produccions pintades i produccions anomenades "de la costa catalana" o emporitanes. El conjunt, tot i que no és gaire nombrós, resulta prou significatiu per constatar la presència freqüent del món indígena en els intercanvis que mantingué la ciutat balear amb la costa mediterrània peninsular. Ens aporta, així mateix, informació referent a l'origen i a la cronologia d'una bona part de les importacions.

Es tracta de terrisses fabricades bàsicament a la costa nord catalana i al SE peninsular, amb alguns exemplars, no gaires, que segurament arriben de la Catalunya Nova i, tal vegada, alguna peça de la regió valenciana.

Els materials procedents del NE del Principat corresponen a dos tipus de produccions. Hi trobem en primer lloc les produccions pintades, representades per diversos exemplars, la majoria *kalathoi*, amb cronologies entre el s. II i la primera meitat del I aC. Alguns dels fragments corresponen a vasos fabricats entre el segon i el tercer quart del s. II aC, que, fins on podem saber, no s'han trobat mai en contextos clars posteriors a l'any

100 aC; ens documenten, per tant, amb molta seguretat, la presència de la ceràmica ibèrica a Pollèntia ja des del moment de la seva fundació.

La mateixa procedència s'ha d'atribuir també al conjunt de ceràmiques grises, que presenten, però, un àmbit cronològic molt més ampli, ja que hi trobem des de les peces característiques del s. II aC fins alguns exemplars corresponents a les darreres produccions, anomenades modernes o tardanes, que es fabriquen possiblement fins a mitjan s. I dC.

Pel que fa als materials procedents del SE, es tracta exclusivament de ceràmica pintada, que pertany al conegut estil d'Elx-Archena. Cal destacar-hi la presència d'un tipus d'*olpe*, decorat amb motius que segueixen la tradició d'aquest estil, que es troba a la Península en nivells altimperial, amb manifestacions que arriben fins al s. III. Aquests recipients ens marquen, per tant, la data més tardana de les importacions ibèriques de les Balears.

La manca d'estratigrafies ens impedeix, malauradament, conèixer amb exactitud el moment d'arribada a Pollèntia de cadascuna d'aquestes produccions. Tot i així, creiem que la presència de material del SE es va iniciar potser en un moment posterior a les primeres importacions d'origen català, moment que situaríem a la primera meitat o mitjan s. I aC. Fonamentem aquesta opinió en les característiques que presenten els fragments d'Elx-Archena, que coincideixen, més aviat, amb les manifestacions tardanes de l'estil, i, sobretot, en la informació procedent d'altres jaciments extrapeninsulars, entre els quals hem de destacar la ciutat romana d'Albintimilium, on aquestes produccions no comencen a aparèixer fins als estrats posteriors a l'any 100 aC.

Hem de dir, per acabar, que, si ens referim a la ceràmica pintada, els resultats d'aquest treball coincideixen amb les conclusions que vàrem obtenir en la nostra anterior classificació dels materials apareguts a les Balears i, més concretament, amb els que ja es varen localitzar aleshores a l'illa de Mallorca. Pel que fa al conjunt de ceràmiques grises, en canvi, el seu estudi ens aporta interessants novetats. En efecte, tot i que alguns dels tipus que hem vist ja havien estat localitzats amb anterioritat a Pollèntia, de l'anàlisi de les característiques globals del material es dedueix la seva arribada a la ciutat romana des del moment de la seva fundació fins, almenys, les primeres dècades del s. I dC. Aquest fet ens permet constatar, per una banda, la continuïtat dels contactes entre Pollèntia i la costa nord-catalana i, per altra, comprovar que les ceràmiques grises tardanes, malgrat la reduïda distribució que tenen a la Península, que es limita gairebé exclusivament al territori immediat (Casas *et alii* 1990, 41), varen estar presents al Mediterrani durant les primeres dècades de l'Imperi, afirmació que podem recolzar també amb altres troballes localitzades a Albintimilium.

BIBLIOGRAFIA

- ABASCAL, J.M. 1987-88, Olpes pintados de Época Imperial en la provincia de Alicante, *Saguntum* 21, Alacant, 361-377.
- ÀLVAREZ, R., CONDE, M.J. 1990, Aportació a l'estudi de les ceràmiques grises ibèriques decorades: dos exemples concrets, 8è *Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 191-196.
- AQUILUÉ, J. et alii 1984, *El Fòrum Romà d'Empúries*, Barcelona.
- ARRIBAS, A., TARRADELL, M., WOODS, D.E. 1973, *Pollèntia: I Excavaciones en Sa Portella, Alcudia (Mallorca)*, Excavaciones Arqueológicas en España 75, Madrid.
- ARRIBAS, A., TARRADELL, M., WOODS, D.E. 1978, *Pollèntia: II Excavaciones en Sa Portella, Alcudia (Mallorca)*, Excavaciones Arqueológicas en España 98, Madrid.
- BANÚS, J. 1992, La ceràmica grisa de tradició ibèrica, *Can Xammar (Mataró, El Maresme). Campanya d'excavació de 1987*, *Laietània* 7, Mataró, 35-42.
- BARBERÀ, J. 1993, Història de la denominació ceràmica gris ampuritana, *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, 499-507.
- BARBERÀ, J., NOLLA, J.M., MATA, E. 1993, *La ceràmica grisa emporitana*, Cuadernos de Arqueología 6, Barcelona.
- BARRUOL, G., PY, M. 1978, Recherches récentes sur la ville antique d'Espeyran à Saint-Gilles -du-Gard, *Revue Archéologique de Narbonnaise* XI, 19-104.
- CASAS, J. 1982, L'estació romana de Serra de Daró (Baix Empordà), *Revista de Girona* 101, 329-336.
- CASAS, J. 1989, *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos*, Sèrie Monogràfica 10, Girona.
- CASAS, J. et alii 1990, *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Sèrie Monogràfica 12, Girona.
- CONDE, M.J. 1991, Les produccions de kalathoi d'Empúries i la seva difusió mediterrània (ss. II-I a.C.), *Cypselà* IX, Girona, 141-168.
- CONDE, M.J. 1992, Una producció ceràmica característica del món ibèric tardà: el kalathos "barret de copa", *Fonaments* 9, Barcelona, 117-170.
- CONDE, M.J. en premsa, La ceràmica ibèrica de Albintimilium y el tráfico comercial mediterráneo en los ss. II-I a.C., *Rivista di Studi Liguri*, Bordighera.
- EQUIP D'EXCAVACIONS DE POLLÈNTIA 1993, Un conjunt de materials d'època tardo-republicana de la ciutat romana de Pollèntia (Alcúdia, Mallorca), *Pyrenae* 24, Barcelona, 227-267.
- FERNÁNDEZ MIRANDA, M. 1976, Jarritas ibéricas de tipo ampuritana en las Islas Baleares. Cronología y tipología analítica, *Trabajos de Prehistoria* 33, Madrid, 255-290.
- FOERSTER, F., PASCUAL, R., BARBERÀ, J. 1987, *El pecio romano de Palamós*, Centro de Recuperación e Investigaciones Submarinas.
- GUICHARD, CH., RAYSSIGUIER, G. 1988, La dernière période d'occupation de l'oppidum des Baou de Saint-Marcel a Marseille, *Documents d'Archéologie Méridionale* 11, 71-96.
- LAMBOGLIA, N. 1954, La ceramica iberica negli strati di Albintimilium e nel territorio ligure e tirrenico, *Rivista di Studi Liguri* XX, 2, Bordighera, 84-125.
- LLOBREGAT, E.A. 1969, Datos para el estudio de las cerámicas ibéricas de época imperial romana, *X Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa, 366-378.
- MALUQUER DE MOTES, J. 1965, Una vasija excepcional del poblado ibérico de Mas Boscà, *Pyrenae* 11, Barcelona, 129-138.
- MALUQUER DE MOTES, J. 1968, *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica*, Barcelona.
- MATA, C., BONET, H. 1992, La ceràmica ibèrica: ensayo de tipología, *Estudios de Arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester, S.I.P. Serie Trabajos Varios* 89, Valencia, 117-173.
- MIRÓ, J., PUJOL, J., GARCÍA, J. 1988, *El dipòsit del sector occidental del poblado ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme). Una aportació al coneixement de l'època ibèrica tardana al Maresme (s. I a.C.)*, *Laietània* 4, Mataró.
- NICOLÁS, J.C. de, CONDE, M.J. 1993, *La ceràmica ibèrica pintada a les Illes Balears i Pitiüses*, Col.lecció Recerca 9, Maó.
- NOLLA, J.M. 1980, Excavacions i sondeigs a Girona: el sector de la Seu, *Revista de Girona* 91, Girona, 83-91.
- NOLLA, J.M. 1982, Les decoracions de les ceràmiques emporitanes, *Cypselà* IV, Girona, 133-155.
- NOLLA, J.M. 1981, La ceràmica d'engalba blanca. Una nova aportació a l'estudi del període baix-republicà (segles II-I a.C.) al nord-est del Principat, *Revista del Col.legi Universitari de Girona*, vol. I, Girona, 51-62.
- NOLLA, J.M. 1988, Gerunda: dels orígens a la fi del món antic, *Fonaments* 7, Barcelona, 69-107.
- PERICOT, L. 1979, *Cerámica ibérica*, Barcelona.
- ROS, M.M. 1989, *La pervivencia del elemento indígena: la cerámica ibérica*, Múrcia.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 1992, *El poblado ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)*, Barcelona.
- SANMARTÍ GREGO, E. 1974-75, Nota acerca de una imitación de la sigil.lata aretina detectada en Empúries, *Ampurias* 36-37, Barcelona, 251-261.
- SANMARTÍ GREGO, E., NOLLA, J.M., AQUILUÉ, J. 1983-84, Les excavacions de l'àrea del parking al sud de la Neàpolis d'Empúries (informe preliminar), *Empúries* 45-46, Barcelona, 110-153.
- TARRADELL, M., ARIBAS, A., ROSSELLÓ, G. 1978, *Historia de Alcudia*, vol. I, Alcúdia.